

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1920/1930»

А. М. Киридон

ІНДОКТРИНАЦІЯ РАДЯНСЬКОСТІ: ОБРЯДОВО-СВЯТКОВИЙ КАНОН ЯК МАРКЕР ФОРМУВАННЯ АТЕЇЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА (1920-1930-і рр.)

Радянська влада формувала модель держави, де абсолютно всі сфери життя мали вибудовуватися на принципах єдиної, панівної ідеології. З перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Оскільки в основі традиційної селянської культури була релігія, першочергове завдання комуністична влада вбачала в необхідності подолання релігійності населення, а відповідно – усталених свят та обрядів традиційної селянської культури. Відтак одним із стратегічних напрямків комуністичної влади стало впровадження загальнодержавних радянських свят та обрядовості. Головною функцією радянської обрядовості було подолання релігійності населення.

Головним завданням офіційних заходів була популяризація радянської держави, формування поваги до органів влади, утвердження певних ідеологічних стереотипів та політичних цінностей серед населення.

Ключові слова: *свято, радянські державні свята, релігія, комуністична влада, селянство.*

На зламі культурних епох зазвичай відбуваються сутнісні різнорівневі трансформації й руйнація світоглядної парадигми попередньої доби. Відтак з перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Якщо раніше життя суспільства, його внутрішні ритми та циклічність структурували та гармонізували релігійні свята та приписи, з утвердженням нового більшовицького ладу постало завдання витіснення релігійної складової з усіх сфер суспільного життя. Радянська влада формувала модель держави, де абсолютно всі сфери життя мали вибудовуватися на принципах єдиної, панівної ідеології. На початок 1920-х рр. спостерігаються масштабні зміни в суспільстві, що значно вплинуло на стан масової свідомості та світоглядні орієнтири. У структурі радянського способу життя обрядовість була одним зі специфічних способів вираження, закріплення та відтворення відповідних соціальних та духовних цінностей. Свята, ювілеї, обряди, ритуали, церемоніали складали невід'ємну частину, характерну рису, соціально-культурну форму спілкування членів радянського суспільства [19, с. 439]. Пріоритетним радянська влада визнала формування радянської сакральної системи цінностей, «нової» людини з комуністичним світоглядом та «радянською» ментальністю. Людина мусила приймати нову комуністичну ідеологію, проголошену пануючою в суспільстві замість колишньої (традиційної) «релігійної», якщо не хотіла опинитися на маргінесі. Але покінчити з віковою традиційною християнською мораллю для більшості було непросто. До того ж у набожної людини надовго, на рівні підсвідомості, залишався страх перед карою Господньою (припустимо, що в подальшому це стало однією з причин утвердження механізму партійно – тоталітарної репресивної машини). Боячись вакууму свого існування, прагнучи ототожнити себе з суспільством, людина поступово вбирала морально-ціннісні норми нового суспільства. Важливе місце у системі цінностей посідало свято.

Окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення в літературі етнографічного, історико-філософського та мистецтвознавчого спрямування, зокрема в працях В. Борисенко, О.

Воропая, Т. Гаєвської, П. Дарманського, К. Жигульського, В. Келембетової, О. Курочкіна, О. Лиманської, Є. Лубенець, Р. Любавського, О. Мазаєва, Л. Малоокої, С. Маховської, В. Скуратівського, Ю. Слуцької, В. Соколової, О. Тарапон та ін.

Мета статті полягає в окресленні соціокультурних трансформацій та характеристик нових маркерів ціннісних орієнтирів населення в умовах перших десятиліть радянської влади. Йдеться про радянськість як певний соціокультурний феномен та виявлення ступеня відповідності характерних параметрів обрядово-святкового канону засадам цього явища. Хронологічний діапазон дослідження охоплює період 1920 – 1930-х рр., однак для ретроспекції явищ подекуди авторка вдавалася до розширення меж.

Методологічним підґрунтям пропонованої наукової розвідки є положення теоретика європейської культури та мистецтва М. Бахтіна стосовно свята як надзвичайно важливої «первинної форми людської культури». На думку філософа, свято завжди мало суттєвий і глибокий значеннєвий світоглядний смисл. «Ніякі «вправи» в організації й удосконаленні суспільно-трудового процесу, ніяка «гра в працю» й ніякий відпочинок чи перепочинок у праці самі по собі ніколи не можуть стати *святковими*, – стверджує М. Бахтін. – Щоб вони стали святковими, до них повинно приєднатися щось з іншої сфери буття, зі сфери духовно-ідеологічної. Вони повинні одержати санкцію не зі світу засобів і необхідних умов, а зі світу вищих цілей людського існування, тобто зі світу ідеалів. Без цього немає і не може бути ніякої святковості» [3, с. 13-14]. Відомий французький філософ XIX ст., засновник соціології О. Конт розглядав свято як інструмент державного впливу на суспільство. Він відзначав, що святкові ритуали особливим чином стабілізують усі сфери суспільного життя. За допомогою святкової діяльності органи влади мають можливість формувати новий світогляд і перекреслювати минуле [38]. Обряди, свята, звичаї завжди виступають особливою формою спілкування між людьми, виконуючи пізнавальну, навчально-виховну, емоційно-психологічну та естетичну функції. Варто зауважити, що свято як соціальний феномен має особливе функціональне навантаження в перехідні періоди розвитку соціуму.

Найхарактернішу дефінітивну рису обрядово-святкового канону дослідники вбачають у його символізмі, оскільки кожен обряд складає систему дій, що виступають символами (знаками) певних соціальних ідей, цінностей, норм. Через обряди виробляються стереотипні форми масової поведінки, відбувається автоматичне прилучення до домінуючої системи нормативних вимог. Обряди впливають не лише на розум, а й почуття учасників [40; 53, с. 98].

Дослідники виділяють три типи радянських свят:

1) свято-реконструкція (обґрунтовує теперішнє через сакралізацію і репрезентацію минулого) – найважливіша група свят, що пов'язані із становленням держави, обумовлює основи світопорядку і впливає на формування ідентичності;

2) свято-витіснення, покликане витіснити з культурної пам'яті певні фрагменти минулого за рахунок їх «виключення» та/ або «заміни» символічно переробленої історичної події;

3) свято-закріплення, що має затверджувати вже існуючий світопорядок за допомогою додаткового повторення основних цінностей [10, с. 198].

Зазначимо, що святкова культура міського та сільського населення, що склалася в Російській імперії у період XIX і початку XX ст., мала структуру, яка охоплювала урочистості – щорічні та разові, календарні, релігійні та світські, обов'язкові й «необов'язкові», національні й місцеві, суспільні та особисті, політично забарвлені й нейтральні, а також такі, що відзначаються в усьому світі й визначаються за конфесійною, корпоративною чи статевою ознакою. Домінантне положення в календарі (як за кількістю святкових подій, так і за ставленням до них суспільства) мали релігійні свята. Не менше значення мали свята, які встановлювалися державою. Це були дати, присвячені як державі в особі правлячого дому («царські дні»), так і спрямовані на вшанування значущих для влади і суспільства історичних подій та суспільних діячів. В означений період виникають «нові» святкові дні – громадські, що ініціювалися місцевими властями, земствами, суспільними та

культурними організаціями («круглі дати» з моменту заснування губерній і міст, ювілеї відомих персон, літературно-освітні свята); опозиційно-політичними силами (політично забарвлені події, маївки, Міжнародний день Інтернаціоналу) [11, с. 177].

Еволюційний розвиток святкової культури XIX — початку XX ст. зумовив взаємозв'язок і взаємовплив численних святкових елементів: відбувалася своєрідна дифузія, в рамках якої здійснювався обмін традиціями й ритуалами, що мали різне походження. Найбільшого поширення набувають збори і маніфестації, до яких належать релігійні форми обрядовості – ходи, паради, літургії, молебні, панахиди, освячення та інші види богослужінь. Виникають світські форми: військові, громадянські або спортивні паради, урочисті засідання, з'їзди і збори з тематичними доповідями, промовами та привітаннями; концерти та вистави; закладення фундаменту та відкриття громадських і соціальних об'єктів, приурочених до певних дат. В останні десятиліття XIX ст. усталена структура урочистих заходів доповнюється новими: з'явилися робочі маніфестації, політичні демонстрації й мітинги. Не будучи за своєю суттю святковими елементами, ці акції, однак, мали і певний святковий заряд, бо були пов'язані в свідомості учасників з відчуттям свободи і незалежності від диктату влади та суспільства. Вони давали людям можливість об'єднатися, зосередити свої зусилля на спільній меті, відчути себе творцями подій. Із святами їх єднала тимчасова зміна звичних устоїв, властива карнавалам. Зародження наприкінці XIX ст. політичних традицій і ритуалів загалом проходило в рамках еволюційного розвитку громадянської культури [11, с. 177-178].

Отже, на початку XX ст. святкова культура репрезентована сукупністю релігійних, царських, храмових, майнових, військових, міських, народних свят і просто вихідних днів, таких як неділя. Особливе місце у ній посідали державні свята. До них належали церковні (табельні дні) і світські свята, які відзначалися урочистими богослужіннями у присутності адміністративної влади, представників міських установ, почесних гостей і парафіян. Святкова культура, сформована на хвилі революційних перетворень 1917 р., зумовила її трансформацію [11, с. 177-178].

Одним із стратегічних напрямків комуністичної влади стало впровадження загальнодержавних радянських свят та обрядовості. Загалом свята радянської епохи мали зафіксувати основні віхи історії та культури нової держави і транслювати їх через покоління вже як традиційні радянські [10; 53, с. 98].

Оскільки в основі традиційної селянської культури була релігія, першочергове завдання комуністична влада вбачала в необхідності подолання релігійності населення, а відповідно усталених свят та обрядів традиційної селянської культури. Зміна традиційних та впровадження нових форм дозвілля було одним з пріоритетних напрямків соціальної політики радянської влади. На думку Н. Лебіної, дії більшовиків у цій сфері можна схарактеризувати як спробу непрямого нормування повсякденності [30, с. 229]. Як зауважує М. Рольф, радянські свята ініціювалися та контролювалися державою, що дозволяє говорити про них як про свята «офіційної культури» [44, с. 17]. Їх увиразнювала показовість, масовість, театральність. Свято було формою комунікації між владою та суспільством, яка відбувалася у просторі дозвільних практик.

Радянська влада вдавалася до наповнення традиційних свят новим змістом. У ряді випадків просто знищувалася, затиралася сакральна основа й нашаровувалась радянсько-побутова. Відтак часто зовнішня форма, свого часу релігійна, наповнювалася новим змістом, що не мав відношення до релігії [21]. Ритуали релігійні змінювали свої назви та причини, однак несли ту саму ідею, і, звісно, створювалися нові, оскільки створювалися нові штучні свята [50, с. 167].

Правову основу для створення системи радянських свят і формування нової обрядовості закладено 29 грудня 1917 р. прийняттям «Декрету про необхідність впровадження нових свят і про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ». Проведення загальнодержавних радянських свят чітко регламентувалося партійним керівництвом [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 59, 63-63 зв., 123-126; Спр. 753. – Арк.

17-19]. Відповідні акти активно розроблялися і впроваджувалися в РРФСР, щоб згодом бути перенесеними на український ґрунт. Правовою основою для перенесення більшовицьких свят з радянської Росії в УСРР став декрет Всеукревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФФР», відповідно до якого «всі декрети та постанови УСРР скасуються і замінюються декретами РСФФР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню» [33; 53, с. 98]. Упродовж 1919 – 1920 рр. більшовиками зорганізовано кілька спроб проведення революційних свят («Визволення праці», «Інтернаціонал» тощо) у Києві та інших містах України. [1, с. 40]. Однак, в умовах запеклої військової боротьби за владу в Україні такі свята могли проводитися лише в великих промислових містах або в місцях дислокації Червоної армії.

На початку 1920-х років більшовики взяли курс на витіснення з повсякденного життя соціуму релігійних свят і популяризацію нових святкових дат. Одним із яскравих свідчень антирелігійної спрямованості політики більшовиків стало внесення змін до календаря. Вже перші радянські декрети визначали святкові і вихідні дні, які скорочували кількість православних церковних вихідних днів і вводили радянські, котрі з часом зазнавали певних змін.

Звернемося до детального окресу «червоного» календаря радянської України, наведеного в дослідженні Т. Гаєвської [12]. У Російській імперії до 1917 р. склалася система вихідних днів, що оголошувалися (до 2 березня 1917 р.) неприсутніми за Височайшим повелінням. Неприсутніми (вихідними) вважалися дні недільні, всі дванадцять свят православної церкви, деякі інші церковні (Покрова, Усікновення глави Іоанна Предтечі, ікони Казанської Божої Матері і деякі інші), а також табельні. 30 липня 1905 р. народився спадкоємець престолу, через що до календаря були внесені деякі корективи: скасовувався вихідний день 22 листопада – Народження і Тезоіменитство Государя Спадкоємця (великого князя Михайла Олександровича). Вводилися два нові вихідні: 30 липня – Народження Государя Спадкоємця та 5 жовтня – Тезоіменитство Государя Спадкоємця (великого князя Олексія Миколайовича).

Неприсутні дні на 1917 р. (дати вказані за старим стилем): 1 січня – Новий рік; 6 січня – Богоявлення або Хрещення Господнє; 2 лютого – Стрітєння Господнє; 10-11 лютого – Масляна або Два дні Сирної седмиці (дата змінна); 25 березня – Благовіщення; 26 березня – Вхід Господній у Єрусалим; 2-8 квітня – Великодній тиждень (дата змінна); 23 квітня – тезоіменитство Її Імператорської Величності Государині Імператриці Олександри Феодорівни; 6 травня – Народження Його Імператорської Величності, Государя Імператора Миколи Олександровича; 9 травня – День святителя Миколи чудотворця; 11 травня – Вознесіння Господнє (дата змінна); 14 травня – Коронування государя Імператора і Государині Імператриці; 21 травня – П'ятидесятниця або День Св. Трійці (дата змінна); 22 травня – День Св. Духа (дата змінна); 25 травня – Народження Її Імператорської Величності, Государині Імператриці Олександри Феодорівни; 29 червня – День Св. Ап. Петра і Павла; 22 липня – тезоіменитство Її Імператорської Величності, Государині Імператриці Марії Феодорівни; 30 липня – день народження цесаревича Олексія Миколайовича; 6 серпня – Преображення Господнє; 15 серпня – Успіня Пресвятої Богородиці; 29 серпня – Усікновення голови св. Іоанна Предтечі; 30 серпня – Благовірного кн. Олександра Невського; 8 вересня – Різдво Пресвятої Богородиці; 14 вересня – Воздвиження Хреста Господнього; 26 вересня – Ап. і Євангеліста Іоанна Богослова; 1 жовтня – Покрови Пресвятої Богородиці; 5 жовтня – тезоіменитства Спадкоємця Цесаревича; 21 жовтня – Сходження на престол Государя Імператора; 22 жовтня – Казанської ікони Божої Матері; 14 листопада – Народження вдови Государині Імператриці; 21 листопада – Введення в храм Пресвятої Богородиці; 6 грудня – Святителя Миколи Чудотворця та тезоіменитства Государя Імператора; 25–27 грудня – Святування Різдва Христового. У 1917 році спрощуються неробочі святкові дні – не святкуються царські дні народження і тезоіменитства, все інше залишалося незмінним.

У 1918 р. РНК РСФФР встановлено перелік радянських офіційних свят. Відповідно до ухваленого в 1918 р. більшовицькою владою Кодексу законів про працю на законодавчому

рівні закріплюються вихідні («червоні» дні). У додатку до ст. 104 «Правила про щотижневий відпочинок і про святкові дні», прийнятому ВЦВК 10 грудня 1918 р., встановлюються з 10 грудня 1918 р. такі святкові дні: 1 січня – Новий рік; 22 січня – день 9 січня 1905 р., 12 березня – день повалення самодержавства; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 травня – день Інтернаціоналу; 7 листопада – день Пролетарської Революції, плюс додаткові, але не більше 10 днів на рік, погоджуючи ці дні відпочинку з звичайними для більшості населення даної місцевості святами, заздалегідь повідомивши, однак, за умови, щоб такі дні відпочинку не оплачувалися [51, 905].

Постановою Пленарного засідання Ради Професійних Спілок 2 січня 1919 р. неробочими були оголошені дні п'яти найшанованіших свят Православної церкви (за старим стилем): 6 січня – Хрещення Господнє, 25 березня – Благовіщення Пресвятої Богородиці, Пасха (п'ятниця і субота, Страсний понеділок і вівторок Великодніх тижнів), 15 серпня – Успіня Пресвятої Богородиці, 25 – 26 грудня – Різдво Христове.

За Кодексом законів про працю РСФСР у ст. 111 в 1922 р. «червоними» днями оголошуються: 1 січня – Новий Рік; 2 січня – день 9 січня 1905 р.; 12 березня – день повалення самодержавця; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 травня – день Інтернаціоналу; 7 листопада – день Пролетарської Революції. 15 листопада 1922 р. вводиться в дію Кодекс законів про працю УСРР, який став повною рецепцією аналогічного російського кодексу. Таким чином, від 1922 р. Україна живе за тими самими «червоними» днями, які проголошені в Росії.

У загальному календарі Російського товариства Червоного Хреста неробочими днями в 1925 р. заявлені: 1 січня – Новий Рік; 22 січня – День 9 січня 1905 р.; 12 березня – Повалення самодержавства; 18 березня – День Паризької Комуни; 18 квітня – Страсна субота; 19-20 квітня – Великдень; 1 травня – День Інтернаціоналу; 28 травня – Вознесіння; 7 червня – Трійця; 8 червня – Духів день; 6 серпня – Преображення; 15 серпня – Успіня; 7 листопада – День Пролетарської Революції; 25–26 грудня – Різдво. Характерним для цього календаря є те, що державні дні переведені на новий стиль, а релігійні свята подані за старим стилем [12].

Московською міською радою профспілок прийнято постанову, надруковану в газеті «Известия» за 1927 р., де заборонялося проводити в 1928 р. роботи в такі святкові дні: 1 січня – Новий рік; 22 січня – День пам'яті Леніна; 12 березня – День повалення самодержавства; 18 березня – День Паризької комуни; 1 травня – День Інтернаціоналу; 7-8 листопада – XI рік Пролетарської революції; 8 березня – Міжнародний день робітниць (робочий день скорочений для робітниць на дві години). Крім того, заборонялося проводити роботи в такі дні відпочинку: 14 квітня (Страсна субота); 16 квітня (2-й день Великодня); 24 травня (Вознесіння); 4 червня (Духів день); 6 серпня (Преображення); 25 і 26 грудня (Різдво).

Постанова ВЦВК, РНК РРФСР від 30.07.1928 р. «Про зміну статей 111 та 112 Кодексу законів про працю РРФСР» визначається такі «червоні» дні: 1 січня – Новий рік, 22 січня – день 9 січня 1905 р.; 12 березня – день повалення самодержавства; 18 березня – день Паризької Комуни; 1 і 2 травня – день Інтернаціоналу; 7 і 8 листопада – річниця Жовтневої революції. Плюс щорічно шість особливих днів відпочинку (Пункт про шість особливих днів відпочинку набув чинності з 1 січня 1929 р.) [56. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 414. – Арк. 2,5]. В цій постанові не згадується 8 березня, тому ймовірно, що цей день був пам'ятним днем.

У 1929 р. здійснено спробу впровадити «радянський революційний календар». За постановою РНК СРСР від 24.09.1929 р. «Про робочий час і час відпочинку в підприємствах і установах, що переходять на безперервний виробничий тиждень» замість «свят» вводився термін «революційні дні». Це: 22 січня – «день пам'яті 9 січня 1905 р. і пам'яті В. І. Леніна»; 1 і 2 травня – «дні Інтернаціоналу»; 7 і 8 листопада – «дні річниці Жовтневої революції» [43, с. 42-43]. Святкування інших революційних подій проводилося без звільнення робітників і службовців від роботи. У день нового року і дні всіх релігійних свят (колишніх особливих днів відпочинку) робота проводилася на загальних підставах. Тобто повністю скасовувалися релігійні свята, а Новий рік оголошувався святковим, але робочим днем (аж до 1947 р., коли 1

січня стає святковим не робочим днем).

У 1930 р. зазнають змін назви «революційних днів»: «Дні Інтернаціоналу» – 1 і 2 травня перейменовано на «Свято міжнародної солідарності пролетаріату», а «Дні річниці Жовтневої революції» – 7 і 8 листопада – на «День Пролетарської революції». Замість «старих» активно пропагувалися «свята трудящих»: «майовки» – 1-2 травня (впроваджено в 1928 р.), 8 березня (впроваджено в 1932 р.) та інші. Давнє свято «обжинки» було одним із небагатьох, яке радянські ідеологи зберегли як «справді народне» – для заохочення трудової активності колгоспників [42, с. 136; 52, с. 5].

Таким чином, до 1936 р. країна живе за «червоним» календарем. Лише 5 грудня 1936 року вносяться зміни і неробочими святковими днями вважаються: 22 січня – день пам'яті В. І. Леніна і 9 січня 1905 р.; 1–2 травня – дні бойового свята міжнародного пролетаріату (Свято міжнародної солідарності пролетаріату); 7-8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР (День Пролетарської революції). 5 грудня 1936 р. Надзвичайним VIII з'їздом Рад СРСР вводиться нове свято – 5 грудня – Всенародне свято – день Сталінської Конституції СРСР.

26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного покидання робітниками і службовцями підприємств і установ». У розвиток цього указу 27 червня 1940 р. РНК СРСР прийняв постанову, в якій встановив, що «понад недільних днів неробочими днями також є: 22 січня, 1 і 2 травня, 7 і 8 листопада, 5 грудня». Цією ж постановою були скасовані існуючі в деяких сільських місцевостях шість особливих днів відпочинку та неробочі дні 12 березня (День повалення самодержавства) і 18 березня (День Паризької комуни) [12].

Офіційні свята були інструментом популяризації політичних цілей радянської влади. Більшовики використовували їх для того, щоб продемонструвати новий порядок та укорінити його в житті суспільства [34, с. 127].

22 січня 1924 року академік С. Єфремов у щоденнику написав: «Я згадав, що сьогодні свято «9 січня» і побіг прив'язувати коло брами флага, та ще високо, бо інакше вкрадуть. Святкуємо однаково, – як колись «высокоторжественные дни», так тепер революційні свята, тільки що були трьохколірні флага, а тепер червоні. Та ще тоді було «от усердия», а тепер усе до дрібниць регламентовано: який завбільшки має бути флаг, яке завтовшки держало, які літери – і конче золотом – мають бути і в якому куточку... Те ж саме і з портретами: замість царя – Маркс, Ленін...Цілий іконостас...» [17, с. 159].

Особлива увага надавалася проведенню свят у разі збігу радянських і релігійних. Так, наприклад, 1921 року 1 травня збіглося з Великоднем, тому ЦК КП(б)У рекомендував «першотравневому святу надати характеру святкових масових вуличних розваг, концертів, спортивних виступів, виставок корисних винаходів і вдосконалень». Під час мітингів рекомендувалося «підкреслити різницю між пролетарським святом і релігійним» [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 59].

Спеціально для агітаторів і партійних діячів було розроблено «Календар комуніста», в якому були зібрані всі урочисті заходи, що ввійшли до нового «пантеону» святкових дат. Календар публікувався з чималою кількістю коментарів, у яких роз'яснювалося походження революційних свят, а також те, чим вони відрізнялися від релігійних [34, с. 147].

Особливе смислове навантаження (зокрема і під час проведення свят) мали лозунги, в яких знаходило відображення ставлення держави до певних явищ, подій, визначалася своєрідна соціальна ієрархія [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 123-126; Спр. 753. – Арк. 17-19; 32, с. 9, 46]. Звернемо увагу, що газета «Правда» вже 1923 року писала про переваги методів насильницького вкорінювання основних елементів доктрини нового ладу в свідомість населення: «У кожен визначений момент наша преса з особливою яскравістю висуває основні лозунги, вузлові пункти, утаєні точки і б'є по них настійливо, наполегливо, систематично, – «надокучливо», – говорять наші вороги. Так, наші книжки, газети, листівки «вбивають» в голови маси нечисленні, але основні, вузлові формули і лозунги [47, с. 24-25].

«Нова ментальність зовсім не потребувала, щоб маси глибоко розуміли причини і наслідки чи глибоко усвідомлювали зміст політичних «ярликів». Та й рівень освіченості мас не дозволяв їм дошукуватися причинно-наслідкових зв'язків. Тому лозунги та своєрідні політичні формули мали чисто функціональне призначення – вони мали слугувати своєрідними орієнтирами в політичному середовищі, в ідеолого-герменевтичному світі.

Гадаємо доречно зацитувати відомого вченого В. Клемперера: «Слова можуть порівнюватися з мізерними дозами миш'яку: їх непомітно для себе ковтають, вони ніби не виявляють ніякої дії, але через деякий час з'являються ознаки отруєння» [27, с. 25]. Така своєрідна індокриніяція (з *англ.* – «навіювання ідей», «ідеологічна обробка») була характерною для тоталітарної системи. На нашу думку цей аспект частково дає пояснення успіху антирелігійної пропаганди і, як наслідок, – атеїзації населення. Однак, ми лише окреслили проблему тоталітарної індокриніяції, вважаючи, що вона має бути самостійним дослідженням.

Уже в квітні 1923 року XII з'їзд РКП(б) приймає резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди», якою фактично передбачалося повне викорінення народних звичаїв святкування, в тому числі «так званих музичних творів на релігійно-біблейську тематику». Натомість пропонувалося збільшити видання науково-популярних книг, розширити усну пропаганду, запровадити антирелігійну освіту в шкільній системі, а також ввести «свята та звичаї, які б відповідали вимогам соціалістичного культурного будівництва».

Радянські культпрацівники приділяли особливу увагу підготовці та організації показових заходів напередодні найбільш визнаних християнських свят – Різдва та Великодня. Пропагандисти мали на меті витіснити церковні свята з повсякденного життя населення, замінити їх радянськими річницями «червоного» календаря. Для цього використовували різноманітні засоби агітації. Пропагандисти використовували різні прийоми для популяризації діяльності клубів під час різдвяних свят. Партійні ідеологи вважали: щоб заводчани позбулися впливу релігійних традицій, їм необхідно було запропонувати альтернативу. Це завдання мали вирішити робітничі клуби. Радянська влада прагнула зацікавити працівників відзначати свята не в церкві, а в клубі. Агітатори вели з духовенством справжню «війну» за відвідувача. Клуби для робітників у цій боротьбі спиралися на підтримку держави, церква – на силу традиції.

Журналісти спеціалізованих видань звертали увагу клубних працівників на необхідність виготовлення яскравої та помітної вівіски з назвою клубу. У регіональній періодиці задовго до Різдва з'являлись анонси програм концертів, які відбуватимуться у клубах в дні свята. Так, у 1929 р. преса закликала працівників клубів «дати бій Різдову». Для того щоб привабити відвідувачів, правління клубу влаштовувало кінопокази, театральні вистави й танці – найпопулярніші заходи серед заводчан. Однак обстеження декількох харківських клубів, ініційоване редакцією газети «Харківський пролетар», показало, що керівники не організовували масштабних антирелігійних заходів: антирелігійна агітація обмежувалася декількома доповідями. Журналісти били на сполох, що антирелігійні заходи тривали лише кілька днів і не були систематичними. Вочевидь, керівники клубів часто ставилися до державних пропагандистських кампаній формально [34, с. 150-151].

Культпрацівники розуміли, що витіснити з побуту традиційні обряди життєвого циклу достатньо складно, для цього необхідно пропонувати альтернативи. З 1920-х років на противагу давнім релігійним обрядам почали впроваджувати радянську обрядовість, яка і називалась по-новому: «червоні хрестини», «звїздини», «червоні весілля», «червоний похорон» тощо.

Зокрема, в Київській, Харківській та інших округах проводилися «жовтневини» («Октябрини») і «революційні (червоні) весілля», ініціаторами яких стали жінвідділи окружкомів КП(б)У. Після аналізу досвіду їх проведення на засіданні бюро Ізюмського окружного партії в березні 1924 року було відзначено «казенно-офіційний характер» і «потворні форми», пропонувалося проводити такі заходи лише на селі [48, с. 142-143]. У

Полтаві за кілька місяців восени 1924 року було зареєстровано близько 1,5 тисячі «октябрин», цивільних шлюбів і поховань [46, с. 3].

Впровадження нових безрелігійних свят і обрядів стояло в центрі уваги комсомольських організацій. Так, комсомольський осередок с. Велика Кириївка Бершадського району на Вінничині у березні 1924 року, прийняв рішення провести «червоні хрестини» дочки селянина Василя Бендяка. Розробляючи сценарій свята, комсомольський осередок ухвалив: «Наректи дочку Василя Бендяка на честь В. І. Леніна – Леніною. Обов'язки кума покласти на Великокириївський комітет незаможних селян, а обов'язки куми – на Комуністичну спілку Молоді» [39].

Газета «Правда (від 25 квітня 1924 р.) своєю статтею «Хрестини чи октябрини?» підтримала впровадження нових обрядів, наголошуючи, зокрема, на політичному й антирелігійному значенні октябрин. «Червоні хрестини» (октябрини), «червоні весілля» тощо перетворювалися на важливий канал комунікації між радянською владою та суспільством. Ці показові заходи ініціювалися керівниками клубів або «свідомими» радянськими людьми.

Радянська влада розрекламувала ідеї нового побуту як культурний тренд. Так, 11 травня 1925 року значною подією в житті колективу Другої державної кондитерської фабрики були «октябрини». Втім, робочі кореспонденти повідомляли, що присутні не розуміли мети проведення октябрин. «Червоні хрестини» були специфічною формою радянської публічно-видовищної культури, яку влада пропонувала «споживати» пересічним громадянам. За спостереженням кореспондентів, подивитися на церемонію зібралось чимало робочого люду. Кульмінацією акції було публічне дійство заповнення анкети малюка: запитання та відповіді зачитувалися вголос під акомпанемент оркестру, що був спеціально запрошений на церемонію. Цікаво, що окрім біографічних даних (ім'я та прізвище) в анкеті містилися питання про соціальне походження батьків та майбутній фах дитини, який «обирали» і записували. Після завершення дійства батьки отримували від заводського комітету та членів ЛКСМУ подарунки [34, с. 153].

Октябрини були заходом, через який радянська влада демонструвала свою присутність у соціальному просторі, певним повідомленням, адресатом якого було локальне товариство (колектив підприємства). Церемонія була насичена семантичними кодами, шифри яких були відомі кожному члену радянського суспільства. Перші кроки соціалізації дитини відбувалися в приміщенні фабрики, що свідчило про маргінальний статус церкви в офіційному дискурсі. Публічність процедури вказувала всім присутнім на важливість колективізму як форми організації побутових практик; присутність оркестру, гостей-комсомольців та нагородження батьків призами відтворювали атмосферу урочистого свята [34, с. 153-154].

Однак «зорини» («октябрини») тих років скоріше були мітингами робітничих колективів, всім своїм змістом спрямованими проти духовенства і церкви, ніж сімейно-побутовими обрядами. На тих урочистостях на честь новонароджених інколи навіть читалася доповідь-лекція про атеїстичний зміст події, виголошувалися поздоровлення батькам від секретаря комсомольської організації, шанованих більшовиків, колег по роботі, офіційних осіб, давалася присяга «виховувати дітей не як рабів буржуазії, а як борців проти неї», співали народні пісні, «Інтернаціонал». Навіть традиційні, так звані «православні», імена багатьом здавалися церковними, бо бралися, мовляв, із «святців». Тому на противагу традиційним російським, українським іменам молоді батьки-ентузіасти почали називати своїх дітей іменами, які вони черпали з бурхливої революційної ріки. Замість старих зазвучали нові імена – Епоха, Трактор, Трибуна, Прапор тощо [16, с. 57].

У травні 1926 р. був прийнятий «Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР», третій розділ якого присвячено питанням шлюбу. Зокрема визнавалася обов'язковість державної реєстрації шлюбу. Вона могла відбуватися до весілля, після весілля або в день весілля (в дні, на які традиційно припадало вінчання). Однак, на відміну від церковного вінчання, яке зазвичай стояло дещо відокремлено від весільного

обряду, урочиста реєстрація шлюбу поступово органічно влилася в традиційний весільний «сценарій» і за порівняно короткий час стала складовою весілля. Натомість таїнство вінчання (за повідомленнями інформаторів) з огляду на боротьбу радянської влади з церквою почали здійснювати або приховано, або воно взагалі зникло з перебігу весільних обрядодій. У 1930-і роки в умовах насильницької колективізації про святкування весілля подеколи взагалі не йшлося – подія обмежувалася громадянською процедурою «розпису» в присутності представників влади [36, с. 118].

«Червоні» або «комсомольські весілля» були доволі людними. На комсомольські весілля часто приїздили шефи-робітники з ближніх міст. Реєстрацію шлюбу проводили в сільраді. Урочиста реєстрація шлюбу також нагадувала збори. До президії запросили молоду, молодого, дружбів, свашок, дружок. Була прочитана також доповідь про новий побут, шефи вручили молодим подарунки: портрети, матерію, книжки. З привітаннями виступали голова комнезаму, весільний батько, представники від громадськості. У 1920-х роках побутували і так звані «червоні заручини». Відбувались вони на зразок давніх традиційних заручин з участю родичів нареченого і нареченої. Тільки на відміну від традиційних, в них провідну роль відігравали комсомольці, громадськість села, а не родина [41, с. 81-82].

Виникнення перших громадянських обрядів, які популяризували місцеві та республіканські газети й журнали, викликало гарячу дискусію. Одні підтримували нові обряди, бо вбачали в них ефективну форму заперечення релігійної обрядовості, інші оплакували церковні, в яких, мовляв, нічого поганого нема, то не варто їх і руйнувати», а треті взагалі виступали проти будь-якої обрядовості, яка, на їхню думку, є не чим іншим, як носієм містичної символіки [16, с. 57-58].

Однак, «жовтневіни», як і «червоне весілля», виявилися нежиттєвими формами і наприкінці 1920-х років практично зникли з побуту.

Замість релігійного обряду поховань впроваджували цивільні поховання, хоча й тут траплялося чимало недоречностей через брак точних вказівок. Зазначалося, що «колектив повинен організувати похорон, як громадську справу». Зверталася увага на оформлення могили колгоспника-безвірника. Так, безвірники села Лисівки на кожній могилі замість хреста ставили пам'ятник – дубовий стовп 1,5 м заввишки, для всіх однакової форми, пофарбований на чорне й червоне, а на стовпі прибивали залізну таблицю з червоною зіркою та зазначенням дат народження і смерті, щоб «пам'ятники своїм виглядом внесли революцію на цвинтар» [29, с. 42-44].

«Наполеглива боротьба» з церковними обрядами: таїнствами (хрещення, шлюб), богослужінням, святкуваннями визнавалася як головний напрям антицерковної пропаганди вже 1921 р. в «Тезах з антирелігійної пропаганди». Найближче завдання пропаганди полягало в тому, щоб «обмежити, викрити, знищити і особливо замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих», «позбавити обряди їх таємничого змісту», «викриття будь-якої чудотворності, повне розвінчування обрядової оболонки релігійного почуття» [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 749. – Арк. 101].

Попри все, упродовж 1920-х рр. сільська людність все ще відвідувала церкву. Так, у матеріалах Етнографічної секції ВУАН за 1927 р. зустрічаємо побіжну інформацію: добре прогулюватися ранішнім селом, поки всі люди у церкві [2, арк. 20; 6, с. 28].

Однією з поширених форм витіснення релігійної обрядовості стали «антиріздвяні» та «антипасхальні» кампанії. Першим досвідом розгортання такої роботи на селі стало проведення «комсомольського Різдва» 1922 р. [24, с. 32; 57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1448. – Арк. 211]. Основним лозунгом дійства став «огляд скинутих богів». Організатори ставили за мету «спростувати святість богів і показати, що новому поколінню не потрібні ні боги, ні чорти» [7, с. 305]. Вказівки ЦК РКСМ, дані щоправда з запізненням, рекомендували ходити по домівках з червоною зіркою, прославляючи радянську владу, влаштовувати «червоні ялинки», проводити масові карнавали тощо. Однак, цей захід викликав обурення віруючих через хуліганські вчинки і грубі насмішки молоді над релігійними почуттями [56. – Ф. 5. –

Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 97; 57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1662. – Арк. 41].

Комсомольці Лебединського повіту вчинили розгром церкви в новорічну ніч, знищивши «все внутрішнє начиння від престолів до ризниці» [57. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1222. – Арк.124]. У селі Миколаївці Кам'янського району комсомольці влаштували вечірку напередодні паски, «украли в церкві приготовлене для причастя вино і випили його» [57. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.737. – Арк.21]. У селі Романенково молодь під час пасхальних свят спалила церкву [57. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.737. – Арк.21], а в селі Никонівка Волинської губернії в час Різдва влаштувала скандал у церкві [56. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 190. – Арк. 97].

З нагоди проведення «комсомольської Паски» на нараді в ЦК РКСМ 27 січня 1923 року було прийнято рішення підготувати захід належним чином, із залученням Наркомосу. Крім того, було запропоновано створити спеціальну літературну комісію в складі О. Ярославського, І. Скворцова-Степанова і П. Красікова. 11 березня комісія дала директиву про вуличні карнавали і процесії.

Політбюро ЦК КП(б)У 23 березня ухвалило рішення: «Запропонувати губкомам комсомолу «паски не влаштовувати» [56. – Ф. Р. 5. – Оп. 6. – Спр. 40. – Арк. 37 зв.21]. Починаючи з 1924 року комсомольські карнавали не рекомендувалися, «комсомольська Паска» тоді пройшла під гаслом «Боротьба за новий побут», а «комсомольське різдво» – «за поширення в масах природничо-наукових матеріалістичних знань» [7, с. 306].

У середині 1920-х років партійні комітети стали відмовлятися від проведення деяких масових антирелігійних акцій, оскільки вони давали скоріше негативні результати, призводячи тільки до зростання кількості віруючих. Відповідна пропаганда в дні релігійних свят проводилася й далі, але в інших формах. Так, бюро Харківського окружного КП(б)У запропонувало в дні релігійних свят Різдва 1926 року зосередити роботу переважно в клубах, сільбудах і хатах-читальнях, спрямовуючи її на роз'яснення причин виникнення християнства, різдвяних свят, критику класового характеру християнського вчення, Завданням же було: вести агітацію проти святкових прогулів, п'янства, кулачних боїв та інших негативних побутових явищ, пов'язаних із релігійними святами [48, с. 138].

Непоправної шкоди зазнала найвпливовіша частина ритуального життя селянської культури – календарна обрядовість (Різдва та Великодній цикли, Храмові свята, недільні служби та ін.) [52, с. 13]. Однак, населення продовжувало відзначати традиційні православні свята попри заборони влади. Досить вдало ситуацію передав сучасник подій, громадсько-політичний діяч, віце-президент Всеукраїнської Академії наук, літератор і публіцист С. Єфремов: «1926 рік. 7 січня. Щороку відбувається в ці дні мовчазний, але запеклий бій. Влада об'являє Різдва по старому стилю робочим днем – обиватель (робітник і службовець) мовчки це приймає, але робить усе, щоб на роботу не вийти. Йдуть навіть на хитрощі. Наприклад, зрікаються святкувати Різдва по новому стилю – і совітські газети тріумфують, добачаючи в цьому антирелігійність, – але з умовою святкувати потім день за власним вибором і вибирають той день, на який припадає Різдва по старому стилю» [17, с. 321].

Матеріали Етнографічної секції ВУАН засвідчують святкування Великодня та хрестин у селі Глібівка на Київщині в 1927 р. [2]. Так, членів групи обдарували крашанками (це був другий день Великодня) [2, арк. 11]. Є згадка й про хрестини, під час яких люди напідпитку бідкалися: «Чи можна так учить, коли один учитель учить, що немає Бога, а другий у церкву посилає» [2, арк. 19].

Утвердження радянськості відбувалося й шляхом упровадження рішень державних структур щодо скорочення кількості релігійних свят. 5 вересня 1924 року Президія ВЦВК ухвалила рішення «Про скорочення особливих днів відпочинку (релігійних свят)» і рекомендувала таким же органам союзних республік установити за можливості однаковий перелік днів відпочинку (вісім), скасувавши вихідні 6 січня і 25 березня. У відповідь Президія ВУЦВК 30 грудня вирішила: «Повідомити ЦВК Союзу про те, що Президія ВУЦВКу вважає більш доцільним скасування особливих днів відпочинку: 25 березня (Благовіщення), а, замість 6 січня скасувати день відпочинку 5 червня (Вознесіння)» [56. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 414. – Арк. 2, 5].

На початку 1920-х років однією з форм антирелігійної пропаганди було перенесення на підприємствах дня відпочинку з неділі на інший день [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1662. – Арк. 41]. Однак, ще й на початку наступного десятиріччя неділю святкували навіть у селах, де були комуні [57. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.737. – Арк. 21].

Ведучи боротьбу з релігійним побутом, Виконбюро Всеукраїнської ради спілок безвірників у 1929 році запропонувало реформу календаря: замість днів відпочинку, що значилися як релігійні свята (Великодня субота, другий день паски, день «зелених свят», Різдвяні дні), запровадити нові революційні і побутові свята: день Оборони країни (річниця Червоної армії), дні робітничі, кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо. Вочевидь, щоб уникнути навіть згадки чи ознак урочистостей, пов'язаних із неділею, пропонувалося «закріпити за кожним святом не числа, а тижні, застосовуючи свята до понеділків». Так, рекомендувалося день народів СРСР відзначати в понеділок першого тижня липня, юнацький день – у понеділок першого тижня вересня. Стабільними залишалися тільки 1 Травня і день Жовтневої революції [43].

Були й пропозиції щодо впровадження «радянського вічного календаря», згідно з яким скасовувалися субота й неділя як такі, а тиждень тривав п'ять днів. Літочислення слід було починати від Жовтневої революції 1917 року. Однією з цілей такого реформування було прагнення до того, «щоб дні відпочинку, свята не зв'язували у свідомості трудящих з релігійними легендами». Крім того, вказувалося, що «релігійні свята мають політичне значення»: «це політична агітація в інтересах експлуататорських класів», відповідно – треба ліквідувати не тільки свята, але навіть згадку про них [5]. Цій же меті в боротьбі за антирелігійний побут слугувало й безперервне виробництво, якому надавалося особливого значення «у скасуванні старого семиденного біблійного тижня». У реформованому тижні пропонувалося ввести такі назви, які б «відбивали нові віяння життя»: партдень, юндень, жіндень і т.д. [15].

Разом із тим були й яскраві прояви атеїзації мас. Так, в Україні 1929 року робітники окремих підприємств підтримали кампанію «За роботу в дні Різдва». Незважаючи на розпорядження Наркомпраці, який пропонував вважати Різдво днем відпочинку, значна кількість робітників Донбасу, Одеси, Києва, а подекуди (наприклад, Кременчук) – і всі, без винятку [22, с. 62-63]. Безвірники виступили з гаслом: «Дні Різдва перетворити на дні індустріалізації» [38]. На Запоріжжі під час антиріздвяної компанії 1930 року було спалено до 8 000 ікон та священних книжок, у 16 сільрадах зняли дзвони з церков, у місті дзвони познімали з усіх церков, а одна з профспілок навіть висунула гасло: «До великодня закрити всі церкви» [38].

1930 року вперше спостерігалася масова відмова від святкування Великодня і масовий вихід селян на поле під час свята. У Ржищевському районі Київської округи першого дня Великодня працювали всі колгоспи району та в 17 селах індивідуальні господарства, у Переяславському районі на поле вийшло 6 сіл. Половина людності району брала участь в антирелігійних зборах, присвячених Великодню. Першими організаторами роботи на полі на Великдень були переважно колгоспники – члени СВБ. У Куп'янській окрузі з ініціативи осередку СВБ перед Великоднем на зборах, де були присутні переважно колгоспники, ухвалили: «Великодня – попівського свята, не святкувати. Всі на поле!» [29, с. 12].

Після XV з'їду ВКП(б) спостерігався процес створення безвірницьких колгоспів і комун. Одними з перших у цьому русі стали безвірники Першотравенщини на Одещині, Так, у 1928 році в селі Тарасівка створено комуну «Пролетарський Безвірник», а в селі Грушки, за постановою осередку СВБ, засновано колгосп «Войовничий Безвірник». Показово, що це рішення осередок СВБ свідомо приймав перед Великоднем, а вже «на перший день Великодня, коли релігійні селяни святити паски, 47 безвірників з кінями, плугами й сівалками вирушили в степ обробляти й засівати шкільну й сільбудівську землю» [45, с. 7-14]. У 1931 році в Україні було вже понад 20 безвірних колгоспів [29, с. 29].

Разом із тим серед іншої частини молоді помічався доволі високий ступінь набожності та симпатій до релігійної обрядовості [57. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 737. – Арк. 18]. Слід

зазначити, що упродовж 1920-1930-х років особливо поширеним явищем було виконання церковних обрядів комсомольцями, яке почасти мало масовий характер [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 162. – Арк. 11; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1138. – Арк. 107 зв.-108].

1. Скажімо, навіть 1935 року переважна більшість молоді сіл Іванківського району справляла паску, відзначала за всіма церковними правилами весілля [57. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1138. – Арк. 63]. Тоді ж на Чернігівщині «комсомолец звернувся до священика з проханням повінчати церковним шлюбом. Священик наклав на нього п'ятитижневу епітимію, після чого безкоштовно повінчав його» [57. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 211]. У Коростенській окрузі документи теж фіксують поширення виконання релігійних обрядів, особливо хрещення дітей та церковні шлюби [57. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 162. – Арк. 11]. В одному з документів (1932 рік) зазначалося: «Зазвичай на селі у окремих комсомольців у кутку висять ікони» [57. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 49]. Тому не випадково в постанові Секретаріату ЦК КП(б)У наголошувалося: «Необхідна боротьба за молодь, якою прагне заволодіти церква» [57. – Ф. 7. – Оп. 1. – Арк. 132 зв.].

Таким чином, упровадження нової радянської обрядовості в 1920-1930-х роках спричинило й водночас засвідчило двоїстість процесів атеїзації суспільства як і свідомості в цілому. Серед психологічних феноменів, характерних для суспільств, що переживають трансформацію, дослідники відзначають такі: аномічної деморалізованості, терпіння нестерпного, соціальної захищеності від держави та інші [57. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 50. – Арк. 117]. Не випадково на II з'їзді СВБ СРСР підкреслювалося: з одного боку, спостерігається зростання безвірництва (у тому числі й на селі), про що свідчили чисельні відмови від проведення релігійних свят, передача дзвонів у фонд індустріалізації, закриття молитовних будинків, а з іншого – пожвавлення діяльності релігійних організацій, зростання (хоча й хвилеподібне) кількості віруючих. Відчуваючи опозиційний потенціал у традиційних обрядах і святах, радянська система виробляла синкретичні види святкування: залишаючи автентичною форму, наповнювала її новим соціалістичним ідейно-витриманим змістом.

Радянська модель свят та обрядів мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, вихолостити з історичної пам'яті генетично вкарбовані елементи, насамперед національно-державницькі, покінчити з релігійністю як конкурентом радянської влади. Свята та обряди відігравали вагомий роль у структурі радянської ідеологічної системи, що прагнула регламентувати не тільки суспільний простір, але й повсякденне життя. Влада враховувала той факт, що свята, обряди і ритуали несуть з собою сильне емоційне піднесення і переживання, а відтак є зручним інструментом для політичної пропаганди та ідеології [23, с. 186].

Упроваджені радянські ритуали стали чинним компонентом державотворення та одним із найпотужніших ідеологічних засобів більшовицької влади. Вони ретранслявали ідеї влади про належні соціальні практики. Церква в умовах «близької перемоги комунізму» трактувалася як пережиток, що є однією з головних перешкод на шляху до цієї «перемоги». Релігійні конфесії і духовенство стали об'єктом жорсткого тиску з боку держави. Посилювалася антирелігійна пропаганда, закривалися храми, монастирі. Релігійні об'єднання за обставин жорсткої антирелігійної політики змушені були змінювати форми й тактику своєї діяльності, аби пристосуватися до нових умов.

Очевидно варто врахувати й те, що «ідеологія може формувати саму тканину соціальної історії»; її слід розглядати як дію, власне її виробництво і творення всім суспільством на рівні повсякдення. Засвоюючи певні ідеологічні норми, люди з об'єктів ідеологічного впливу перетворювалися на суб'єктів, ставали активними акторами, які по-різному реагували на ідеологічні приписи, навіть коли «зовні» можуть вчиняти «як всі» [55]. Тоталітарна держава через інструменти терору і репресій спонукала людей до винайдення такої поведінки і демонстрації таких реакцій, що убезпечували б її від загрози смерті (і політичної, і фізичної). Прагнення дотриматися «звичного життя» робила політику й ідеологію частиною особистого досвіду. Навіть за позірно однотипними повсякденними поведінковими реакціями може критися різний ступінь згоди/спротиву, з якихось причин і

мотивів замаскований під загально прийнятну поведінкову форму [28, с. 72].

Зауважимо, що поведінка людини, її емоційні реакції, особливості мислення, ціннісних суджень, підсвідомі моделі сприйняття та реакції в усіх життєвих ситуаціях завжди обумовлена культурним контекстом. Для людей, котрі жили в перехідного типу суспільстві, не звільнившись повністю від старих уявлень та стереотипів, характерним був стан подвійних стандартів. Спостерігалось руйнація логіки повсякденності, паралельне співіснування старих і нових норм та принципів, що породжувало певні парадокси або феномени в соціальному і політичному житті. Поступово величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями. Водночас святкова культура українського села, попри її репрезентативність та експліцитність пропам'ятних практик (які є відображенням засад панівної ідеології) у радянському суспільстві, мала також імпліцитні практики (не-пропам'ятні на офіційному рівні, але глибоко вкорінені в традиційній культурі) – як певний культурний досвід українськості, що доводив її життєздатність та тяглість. Більшовицька влада вела цілеспрямовану політику усунення церкви із життя українського народу та активно виховувала «нову радянську людину», позбавлену релігійних переконань. В умовах формування нової соціалістичної дійсності відбувалася масштабна трансформація національної, автентичної святково-обрядової культури. Обрядово-святковий канон формувався як важливий компонент радянського державотворення, а головною функцією радянської обрядовості стало витіснення релігійності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аль-Анні А., Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 38. – 2012. – С. 40–44.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф. 1-2, од. зб. 301: Щоденники членів етнографічної секції Інституту народної освіти, що перебували на екскурсії в с. Глібівці, Димерського р-ну на Київщині. (20 квітня-20 червня 1927 р., 6-8 листопада 1928 р.). – 45 арк.
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990. – 545 с.
4. Борисенко В.К. Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – К., 2000. – 191 с.
5. Боротьба з релігійними святами – боротьба за п'ятирічку, за колективізацію, за безперервку, за новий календар // Зброя безвірника, Антирелігійна читанка. – Харків-Дніпропетровське: Держ. вид-во Укр., 1930. – С. 200-202.
6. Брайченко О. Культура повсякдення жителів с. Глібівки Київщині за архівними матеріалами Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол.: О.А. Коляструк та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 24-30.
7. Вакурова А. Комсомол на антирелігійному фронті // Воинствующее безбожие в СССР за 15 лет. 1917-1932: Сб. / Под ред. М. Енишерлова, А. Лукачевского, М. Митина. – М.: Гаиз, 1932. – С. 304-316.
8. Всеобщий календарь Российского общества Красного Креста 1925 г. – М.-Л.: Государственное издательство, 1925.
9. Гаєвська Т. І. Державні радянські свята: історико-культурологічний аспект // Культурологічна думка. – 2013. – Вип. 6. – С. 153-159.
10. Гаєвська Т. І. До питання становлення радянської святкової культури // Вісник

Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 1. – С. 194–198.

11. Гаєвська Т. І. До традиції встановлення неробочих святкових днів в Україні (1900-2011 рр.) // Культурологічна думка. – 2012. – № 5. – С. 176-182.

12. Гаєвська Т. І. «Червоний» календар радянської України (1917–1991 рр.) та незалежної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/obraz/33/2109>

13. Генкин Д. М. Массовые праздники. – М. : Наука, 1975. – 200 с.

14. Глан Б. Н. Театрализованные праздники и зрелища. – М.: Искусство, 1976. – 138 с.

15. Гнездилов М. Безперервне виробництво та питання безвір'я // Зброя безвірника, Антирелігійна читанка. – Харків-Дніпропетровське: Держ. вид-во Укр., 1930. – С. 210-214.

16. Дарманський П.Ф. Обряд у житті людини. – К.: Політвидав України, 1974. – 200 с.

17. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929 / Упоряд. О.С. Путро. – К.: ЗАТ «Газета Рада», 1997. – 834 с.

18. Жигульский К. Праздник и культура. – М.: Прогресс, 1983. – 338 с.

19. Закович Н. М., Зоц В.А. Праздники и обряды как элемент советской культуры // Вопросы религии и религиоведения. – 2009. – Вып. 1. – Ч. 1. – С. 437-444.

20. Захаров А. В. Массовые праздники в системе тоталитаризма // Тоталитаризм как исторический феномен. – М.: Философское общество СССР, 1989. – С. 22-47.

21. Зоц В. А. Атеистическая роль социалистической обрядности // Советские традиции, праздники и обряды (опыт, проблемы, рекомендации): сб. науч. трудов / [ред. М. А. Орлик]. – М. : Профиздат, 1986. – С. 211-220.

22. Игнатюк Д. Ко второму съезду Союзов безбожников // Антирелигиозник. – 1929. – №6. – С. 60-74.

23. Каганов Ю.О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету. Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – С. 186-194.

24. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). – К.: Вид-во «Наук. думка», 1974. – 191 с.

25. Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – 192 с.

26. Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967. – 164 с.

27. Клемперер В. LT&. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / Пер. с нем. А.Б.Григорьева. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с.

28. Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол.: О.А. Коляструк та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 69-75.

29. Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. – Х.: Пролетар, 1931. – 47 с.

30. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города. – СПб. : Журнал «Нева», 1999. – С. 229

31. Лиманська О. В. Календарне свято як складова української обрядової культури: автореф. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури». – К., 2008. – 18с.

32. Лозунги к антипасхальной кампании // Антирелигиозный сборник для деревни. – М.: Акц. изд-во «Безбожник», 1930. – 60 с.

33. Лубенець Є. Впровадження радянських свят в УСРР (1920-ті рр.) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/724>

34. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті-на початку 1930-

х років / Наук. ред. Л.Ю. Посохова / Передм. О.А. Коляструк; вступне слово Л.Ю. Посохової. – Х.: Раритети України, 2016. – 226 с. – (Структури повсякденності).

35. Малоока Л. В. Історична еволюція масових свят українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури». – К., 2006. – 17 с.

36. Маховська С. Радянізація весільного простору: між обрядом і повсякденням // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: зб. матер. Всеукр. наук.-теорет. семінару, 14-15 травня 2015 р., м. Вінниця/ Ред. кол.: О.А. Коляструк та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 117-122.

37. Милль Д. С. Огюст Конт и позитивизм. – М.: ЛКИ, 2007. – 176 с.

38. На антирелігійному фронті // Безвірник. – 1930. – №4. – С. 28.

39. Нові обряди та звичаї – в життя і побут трудящих. – К., 1970

40. Пенькова О. Б. Феномен обрядности: дефинитивные основы интерпретации. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat26.html

41. Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні. – К.: Молодь, 1972. – 167 с.

42. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. – Дніпропетровськ: Видавництво «Свідлер А.Л.», 2013. – 270 с.

43. Реформа календаря // Безвірник. – 1929. – №7. – С. 42-43.

44. Рольф М. Массовые советские праздники. – М.: РОССПЭН, 2009. – 439 с. – С. 17.

45. Руденко І. Як безвірники допомагають колективізації (з досвіду Першотравенщини). – Харків: Книгоспілка, 1930. – 20 с.

46. Священники сбрасывают рясы // Коммунист. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. – 1924. – 5 ноября.

47. Селищев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917-1926). Изд. 2-е. – М.: Работник просвещения, 1928. – 248 с.

48. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.

49. Скалацька Д. Феномен соціальних і політичних перетворень та їх вплив на формування громадської думки у перехідних суспільствах // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. – К.ТОВ «XXI століття: Діалог культур», 2004. – Вип. 16. – С. 117-125.

50. Слуцька Ю. Від Божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах // Філософія. – Липень-серпень 2013. – №4 (124). – С. 166–170. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : skhid.com.ua/article/download/16981/14672

51. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР. – 1918. – № 87–88.

52. Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис.....канд. іст. н. – К., 2007. – 16 с.

53. Тарапон О. Державні свята в Україні 1920-1930-х років як засіб формування радянських політичних цінностей // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2016. – Вип. 16. – С. 96-102.

54. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 года «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г / под ред. к. ю. н. Мандельштам Ю. И. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1956. – С. 373-374.

55. Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме // Неприкосновенный запас. – 2010. – №4 (72).

56. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

57. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Киридон А.Н. Индоктринация советскости: обрядово-праздничный канон как маркер формирования атеизованного общества (1920-1930-ые года).

Советская власть формировала модель государства, где абсолютно все сферы жизни должны выстраиваться на принципах единой, господствующей идеологии. С первых лет советской власти сущность культурных преобразований в УССР определяла целенаправленное разрушение устоявшихся стереотипов культурного поведения государственными мерами. Поскольку в основе традиционной крестьянской культуры была религия, первоочередная задача коммунистической власти видела в необходимости преодоления религиозности населения, а соответственно - устоявшихся праздников и обрядов традиционной крестьянской культуры. Поэтому одним из стратегических направлений коммунистической власти стало внедрение общегосударственных советских праздников и обрядов. Главной функцией советской обрядности было преодоление религиозности населения.

Главной задачей официальных мероприятий была популяризация советского государства, формирование уважения к органам власти, утверждение определенных идеологических стереотипов и политических ценностей среди населения.

Ключевые слова: праздник, советские праздники, религия, коммунистическая власть, крестьянство.

Kyrydon A.M. Indoctrination of sovietucus: festively ceremonial kanon as a marker of forming of atheist society (1920-1930-ies).

The Soviet government formed state model, where absolutely all spheres of life were built on the principles of a single, dominant ideology. From the first years of Soviet rule the essence of cultural transformation in the USSR defined the deliberate destruction of cultural stereotypes of public behavior measures. Since the basis of the traditional peasant culture was religion first priority communist authorities saw the need to overcome of religiosity of the population, and accordingly steady ritualism traditional peasant culture. Therefore, one of the strategic directions of the communist regime was the introduction of Soviet national holidays and rituals.

The main objective was to promote official Soviet state and the establishment of Bolshevik political values among the citizens.

Keywords: holiday, Soviet public holidays, religion, the communist regime, the peasantry.

УДК 329.15+321(477) «1945/1964»

П. В. Киридон

ОСОБЛИВОСТІ ПОВСЯКДЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВЛЯЧОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПОВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

У науковій розвідці порушені питання, котрі стосуються змісту характеристик та особливостей повсякденного життя партійно-державної номенклатурної верхівки правлячого більшовицького режиму Української РСР у його повоєнному форматі. Йдеться про особливості стратегії поведінки правлячої верхівки в нову повоєнну добу з огляду на ту ситуацію, яка зазнавала в республіці еволюційних змін і переживала оновлення в умовах переходу від пізнього сталінізму до ліберальної хрущовської демократії другої половини 1950-х – початку 1960-х років. Показано як ознаки привілейованості апаратної категорії в різноманітних її проявах, так і вплив реформаторських заходів режиму, наводяться приклади недієвості спроб змінити природу суспільства, розбудованого в попередні роки і виплеканого на ідеях комунізму.